

Sigurd Skirbekk:

Kultur - som sivilisatorisk utfordring

Kultur - sivilisasjon

Blant de mange presiseringer som vi kan finne for å bestemme et samfunnsvitenskapelig kulturbegrep, er det to kjennetegn som går igjen: Kultur står som en motsetning til natur, kulturen representerer åndelige og ordnende prinsipper for kommunikasjon og samfunnsliv. Dessuten: kultur er kollektiv; like lite som vi kan snakke om individuelle språk kan vi snakke om individuell kultur.

Vanskelighetene med å bestemme kultur som et system, henger sammen med vanskene med å gi entydige grenser for en kultur. Kultur er som nevnt en forutsetning for kommunikasjon, også mellom folk som ikke kjenner hverandre fra før, dermed har den et grenseoverskridende potensiale. I tillegg kan vi snakke om kulturmønstre på flere sosiale plan: Vi kan finne normer og oppfatninger som er typiske for en familie eller en bedrift. Vi kan finne felles mønstre og identitetsformer på et lokalt plan. Vi finner nasjonale kulturmønstre. Vi finner kulturkretser som samsvarer mer og mindre med sivilisatoriske grenser. Vi finner også en del kulturtrekk som kan være typiske for alle mennesker, såkalte "human universals", eller som i det minste er typiske som referanser for folk som lever i samme tidsperiode.

Det er grunn til å regne kultur på det sivilisatoriske nivå som særlig viktig for å forstå kollektiv mentalitet og gjennomgående handlingsmønstre, langt viktigere enn vi kunne få inntrykk av ut fra den forskningsinnsats som har vært satt inn for å studere kultur på dette plan.

Dette tilsier at vi bør si litt om sivilisasjonsbegrepet. Også dette ordet brukes på flere måter. Av og til brukes sivilisasjonsbegrepet som en kvalitativ betegnelse for sivilisert opptreden, en motsetning til barbari og primitivitet. Norbert Elias kan utlegges i denne retning. Andre ganger brukes begrepet rent etymologisk, som betegnelse for samfunnsdannelser med utgangspunkt i en by - en *civis*. Motsetningen blir da samfunnsdannelser basert på klaner og lokale enheter. I forlengelsen av motsetningen mellom det lokalt framvokste og det sentralistisk organiserte kan vi også nevne det tyske inndelingen mellom *Kultur* og *Zivilisation*, som ikke minst Oswald Spengler var talsmenn for. "Zivilisation" ble her et begrep med tilknytning til "Gesellschaft", en samfunnsdannelse som ville bli steril og mangle kulturgjenskapsende kraft, fordi den var ensidig basert på økonomi og teknikk som fellesformer i samfunnet.

Den sivilisasjonsoppfatning som vi finner i mye sammenliknende samfunnsvitenskap og historieforskning avviker en del fra den nevnte språkbruken. Math Melko, en ledende person i *The International Society for the Comparative Study of Civilizations* (ISCSC), har omtalt sivilisasjon som sosiokulturelle enheter som er både større og mer varige enn nasjonalstatene. Ulike nasjonalstater kan inngå i forskjellige sivilisatoriske enheter, noe som vil gjøre dem forskjellige, ikke bare når det gjelder

potensialer for utvikling, men også når det gjelder hva slags utvikling og hva slags modernisering de disponerer for.

Ut fra den sistnevnte forståelse blir begrepet *Vesten* noen langt mer enn en geografisk og politisk størrelse. Den vestlige sivilisasjon, med sentrum i Vest-Europa og Nord-Amerika, blir slik sett en enhet som setter andre rammer for statsdannelser enn de vi finner ikke bare i det fjerne Østen, men også i Øst-Europa og i Latin-Amerika.

I senere tid har ikke minst Samuel P. Huntington arbeidet ut fra disse premissene. Hans tese er at de sivilisatoriske ulikheter mellom forskjellige stater vil danne grunnlag for både identitetsmønstre og konflikter, og at disse vil bli mer synlige etter hvert som både de nasjonale identitetsmønstre utvannes og de politisk-ideologiske motsetninger etter Øst- og Vest-Europa blir mindre. Ifølge Huntington er sivilisasjonsstudier ikke bare viktige for å forstå hva slags skiller som blir aktualisert etter at konfliktlinjene fra den kalde krigs dager har mistet aktualitet. Sivilisasjonsstudier kan også gi perspektiv på hva slags indre konflikter de enkelte stater vil ha å stri med. Dette perspektivet har blant annet fått ham til å hevde at viktigere enn de økonomiske og demografiske problemer som vi står overfor, er problemer knyttet til det han har omtalt som moralsk forfall og kulturelt selvmord. Det siste ser han som manifestert i blant annet en økende antisosial atferd, i familieoppløsningen, i minskende oppslutning om frivillige organisasjoner, i en svekket arbeidsetikk og i et avtakende engasjement for intellektuell aktivitet, I USA manifestert blant annet med lave akademiske prestasjoner.

Huntington kan virke som en fremmed fugl i miljøer der samfunnsforklaringer i stort har vært basert på økonomiske modeller eller på studier av gruppedynamikk og individfikserte kalkulasjoner, og der kultur først og fremst har vært sett på som estetikk, fritidstilbud, identifikasjonsmønstre eller normer for samhandling. Ut fra Huntingtons perspektiv kan kultur ikke reduseres til symboler for opplevelse eller til konvensjoner for å lette kommunikasjon mellom folk. Ulike kulturer kan visselig ikke forstås som ulike telefonkataloger, som gir bestemte nummerkoder for å nå fram til bestemte mennesker. Kultur tar praktisk form i mellommenneskelig samhandling. Men de referanser for sin orientering som folk bruker i sosialt samliv, har like fullt premisser som den enkelte sjelden reflekterer over. Studier av alt det som folk vanligvis tar for gitt som *doxa*, krever andre metoder og tilnærminger enn survey-undersøkelser og dybdeintervjuer.

Enhver sivilisasjon har en del kulturelle premisser av substansiell art. Det meningsbærende i en kultur kan aldri reduseres til kommunikasjon alene. Huntington framholder sju kjennetegn på det han identifiserer som vestlig sivilisasjon: den klassiske arv, katolisismen og protestantismen, skillet mellom åndelig og timelig autoritet, de europeiske språk, det lovregulerte styresett, de representative enheter og individualismen. Disse kjennetegnene er ikke løseverdier, som noen folkeslag bosatt i visse deler av verden har valgt som sine identitetsmerker. En sivilisatorisk kultur har indre meningsbærende føringer: Individualismen har en rekke organisatoriske forutsetninger i differensiering og i lovregulert maktutfoldelse. For at en frihetlig individualisme skal kunne fungere uten å føre til en ødeleggende egoisme og sosial atomisering, er den avhengig av en indre moral. De vestlige frihetsidealer har funksjonelle forutsetninger i kirkelig og kulturell opprettholdelse av samvittighet og skyld, med muligheter for syndstilgivelse og moralsk gjenoppbyggelse. For å se det sivilisatoriske egenartede ved flere av disse kjennetegnene kan det være nyttig med sammenliknende

sivilisasjonsstudier. Forskjeller til en orientalsk sivilisasjon kan ikke forklares med at den ene er en mindre utviklet utgave av den andre. Den orientalske moraldannelse har, i en viss kontrast til den oksidentale, vært basert på familie, på ære og skam og på moralsk gjenopprettelse gjennom familieforhandlinger eller gjennom rettfærdig gjengjeldelse. Disse forskjellene kan disponere for ulike virkelighetsoppfatninger, ulike emosjonelle og etiske reaksjoner, og for misoppfatninger og konflikter både mellom nasjoner og mellom folkegrupper innenfor nasjoner. Spesielt dersom vi ikke vil vite noe om kulturforskjellene, men bare vil synge om at noe er forskjellig, men det er utenpå...

Kulturstudier på et sivilisatorisk plan kan virke dristige, og i flere sammenhenger kan det framstå som et prematurt foretakende. Likevel er det flere forskere som har arbeidet med denne problematikken. Mange samfunnsforskere burde kjent mer til de sivilisasjonsteoretiske klassikerne. Sosiologer bør ikke ta det for gitt at "samfunnet", i betydningen statsdannelsen, er det største eller høyeste enheten det går an å lage systematiske studier av.

Sivilisasjonsteoretiske klassikere

Flere forskere vil regne engelskmannen Brook Adams studie fra slutten av forrige århundre som en begynnelse på den sammenliknende sivilisasjonsforskning. Engelskmennene har ellers en tradisjon for studier av Romerrikets vekst og fall, som er over hundre år eldre. Likevel er det først og fremst i vårt århundre at vi finner forskere som på systematisk vis har forsøkt å finne fram til passende analysenivåer for å kunne sammenlikne sivilisasjoner. Studiene til Philip Bagby og andre er her av betydning. Disse studiene peker ut over horisonten til den klassisk historisme, som gikk ut på at hver kulturkrets skulle studeres som enestående på egne premisser, uten forsøk på å finne generaliserende lover. Men også studier av enkeltstående sivilisasjoners stigning og fall har i praksis måttet ty til forklaringer med en antatt generell gyldighet. Dette gjelder ikke minst studier som hever seg over forsøkene på å redusere sivilisasjonsforskjeller til naturgitte forhold eller økonomiske utviklingstrinn, og som framholder at menneskenes politiske styring av sine samfunn gir en frihet som peker ut over den historiske determinisme. Innenfor historiefaget vil den såkalte *annale*-skolen, og andre studier som trekker inn kulturelt og sosialt stoff i tillegg til de politiske hendelsesforløp, komme nærmest de problemstillinger som sivilisasjonsforskerne har arbeidet med.

Noen sivilisasjonsstudier har gått ut på å forklare sivilisasjoners oppgang og nedgang som utvikling og fullendelse av en bestemt tilpasningsform, som på et gitt stadium ikke kunne drives lenger. Oswald Spenglers studie fra tiden omkring første verdenskrig av "aftenlandenes undergang", danner her et grunnmønster. Ifølge ham ville en sivilisasjon forfalle når dens iboende egenskaper var brukt opp. Parallellen til naturgitte vekster som vokser og visner var her iøynefallende. Også under annen verdenskrig ble det skrevet studier om europeernes sivilisatoriske overmodenhet. Denne type forklaringer kan ikke bare reduseres til en tidsbestemt krigspessimisme. Forklaringer basert på fullending av en sivilisatorisk form har vært trukket fram også i andre sammenhenger.

I forhold til de teorier som heller mot organiske forklaringer, med analogier til vekst og visning, representerte Arnold Toynbees forskning et framskritt, ikke på grunn av hans konkrete inndeling av verdenshistorien i et bestemt antall sivilisasjoner, men på grunn av hans forklaringsprinsipp for å kunne skjelne mellom sivilisasjoner som har klart seg og sivilisasjoner som ikke har gjort det. *Challenge and response* - utfordring og svar - var Toynbees oppskrift som åpnet for betydningen av aktiv oppfinnsomhet. Denne oppskriften kan anvendes på forskjellige forhold som er uavhengige av Toynbees mer spesielle utlegninger. De sivilisasjoner som har klart å gi et vellykket svar på store utfordringer, som de periodevise flommene rundt de store floder, de la samtidig et organisatorisk grunnlag for en sivilisatorisk utvikling med helt andre utviklingsmuligheter enn de som hadde vært forenlige med stammesamfunnet. - Også Carroll Quigley har lagt fram sivilisasjonsanalyser, mer eller mindre i tråd med Toynbees fortolkning av syklisk vekst og forfall.

Toynbee skrev mye om betydningen av ytre utfordringer, ikke minst av naturgitt art, men sivilisatoriske utfordringer kan også være av en mer åndelig art. Når for eksempel Chester Starr forklarer Romerrikets fall ut fra den antikke sivilisasjons manglende evne til å forholde seg adekvat til nye åndsstrømninger, som hadde fått fotfeste i nettopp denne sivilisasjonen, da framholder han seg til en type forklaringer som egentlig går ut over både Gibbons og Toynbees perspektiver. Det Starr peker på er at i de fire århundrene mellom Cicero og Augustin hadde det innenfor Romerriket utviklet seg en intellektuell revolusjon, i og med at historien ble forstått å ha et mål og en mening, mest markert i kristen forkynnelse. Dette sprenget grensene for hva som kunne innordnes i antikkens statiske orden, eller for den del i forskjellige sykliske forklaringer. I og med at Romerrikets kulturelle ledere ikke klarte å integrere den nye ånd i sin orden, klarte de heller ikke å gjenskape en ny orden.

Sivilisasjonsstudiene til Starr får betydning for vår forståelse av renessansen. Så langt fra å være en "gjenfødelse" av antikkens tankeverden, besto fornyelsen på 1400 og 1500-tallet i at tankene om målrettet utvikling, som antikken ikke hadde klart å integrere, nå kunne settes inn i meningsbærende fortolkninger. Slik sett ble det skolastikkens filosofer og teologer, med deres forening av aristotelisk og kristen tenkning, som la grunnlaget for at europeisk nytid kunne sette antikkens tanker inn i en framtidsrettet meningsramme. En annen sak er at det i denne meningsrammen senere skulle oppstå spenninger, mellom en målretting mot dommens dag og en målretting mot politisk og økonomisk framskritt. Disse to paradigmene kan settes i forbindelse med sakrale og sekulære begrunnelser for en sivilisasjon. Hvilke av disse to former for målrettet orientering som åpner for tilpasningsformer som er mest i pakt med økologiske livsvilkår, blir et nytt spørsmål som vi i denne sammenheng ikke skal forsøke å svare på.

En annen stor sivilisasjonsforsker, med relevans for den problematikken som denne studien leder opp til, er Pitirim A. Sorokin. I sitt firebindsverk *Social and Cultural Dynamics* plasserte Sorokin seg i en mellomstilling i forhold til historiske determinister og indeterminister, men med sterk vekt på kulturformenes betydning når disse først var etablert. For Sorokin ble det mest grunnleggende trekk ved en sivilisasjons mulighet, de premisser for virkelighetstolkning som en gitt kulturperiode la opp til. Ut fra Sorokins begrepsapparat kunne en og samme sivilisasjon bli dominert av ulike virkelighetsoppfatninger i ulike perioder. De forskjellige virkelighetsoppfatninger og verdensanskuelser som han mente å kunne dokumentere ved hjelp av et stort kulturhistorisk materiale, tilordnet han til tre typer, kalt 'ideasjonelle'^a, 'idealistiske'^a og 'sensate'^a fortolkningsformer. I motsetning

til fortolkere som har sett en kulturutvikling fra ideasjonelle til sensate fortolkningskategorier som uttrykk for opplysning og framskritt, så Sorokin de sensate oppfatninger som moralsk kriseframkallende.

I ´ideasjonelle perioder^a, der ideene blir oppfattet å gi den mest grunnleggende forståelse av virkelighetens natur, ville en kollektiv religion kunne stå sterkt. Svakheten ved denne orienteringen kunne være en manglende motivasjon for prøvende eksperimenter og en begrenset evne til å finne pragmatisk løsninger på politiske konflikter. I ´sensate perioder^a, der sansedata ble oppfattet å gi den mest grunnleggende tilgang til virkelighetens oppbygning, ville folk ha bedre forutsetninger for å utvikle tekniske ferdigheter og pragmatiske løsninger. Svakheten ville nå først og fremst bli av moralsk art. Det vil være vanskelig å finne meningsbærende begrunnelser for moralsk oppofrelse og innordning i en sensat kultur. Ettersom ingen av disse to grunnformene framstår som helt funksjonelle for alle slags utfordringer, ville vi, ifølge Sorokin, kunne vente å finne vekslinger mellom dem med århundrers mellomrom.

Fortolkninger av moralske kriser som konsekvenser av tilgrunnliggende trekk i en sivilisasjon, har også andre tilhengere. Ulike sivilisasjonsforskere har trukket fram litt forskjellige faktorer og forklaringer for å komme nærmere et svar på hva som opprettholder en sivilisasjon, og framfor alt om hva som virker oppløsende på den. Elmer Pendell har gitt en oversikt over en del av de forklaringer som andre forfattere har kommet fram til, i tillegg til at han for egen del trakk fram arvemessige forhold som en undervurdert faktor. Han støttet seg til Toynbee i synet på "skapende minoriteter" som viktige for enhver tilpasningsdyktig sivilisasjon, samtidig som han framholdt at deres innsats ikke er uavhengig av arvemessige kvaliteter.

Alle de nevnte studiene kan på en eller annen måte kaste lys over problemstillinger som har vært berørt i den foreliggende studie. I forhold til hovedperspektivet i denne studien, med inadekvat egen reproduksjon som et umiskjennelig tegn på dysfunksjonalitet, blir det likevel visse sivilisasjonsforskere mer sentrale enn andre. Blant de forskjellige studier av Romerriket finner vi flere forfattere som har framholdt nedgangen i fødselstall og folketall i rikets siste tid som en viktig forklaring på dets fall. Både skriftlige kilder, beretninger om legionenes sammensetning og skjelettfunn i familiegraver underbygger oppfatningen om at det vestromerske riket var preget av små barnekull de siste generasjoner av dets levetid. Mangelen på mannskaper kunne i noen grad oppveies av leiesoldater, jamfør Max Webers analyse av Romerriket. Arthur E. R. Boak hevder imidlertid at mangelen på innfødte og lojale borgere ble avgjørende for rikets fall.

Boaks studier kan med fordel ses i sammenheng med Carle C. Zimmermans studier av familieformenes svekkelse i den aktuelle perioden. Svake familier førte til færre barn. Det som Zimmerman kalte "atomisering", betydde i tillegg en svekkelse av både den indre familieloyalitet og også av samfunnslojaliteten. Denne ble ikke gjenopprettet ved politiske tiltak for å øke den sentrale styringsmakt.

Forandringene på familiefrenten hadde flere årsaker, noen av dem hang sammen med moralske endringer. Pendell nevner blant annet Unwins studier over kulturelt kreative følger over tre generasjoner av en slappere kjønnsmoral, og nevner det som én sentral forklaring på prosesser som ledet til sivilisatorisk selvdestruksjon.

Det finnes med andre ord flere sivilisasjonsforskere som har forsøkt å forklare sivilisasjoners selvdestruksjon som resultat av en type feiltilpasning i et møte mellom innebygde premisser i en sivilisasjon og de utfordringer den blir stilt overfor. Selv om vi aldri kan direkte overføre erfaringer fra tidligere sivilisasjoner til vår, så er det likevel mye i sivilisasjonsstudiene som kunne tjene som utgangspunkt for forskning og analyse av vår egen situasjon.